

مقدمه

کتب لغت برای واژه هدف کاربردها و معانی پرشماری شمرده‌اند (درباره کاربردهای واژه هدف و نسبت آن با غرض و مقصد، ر.ک: زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۰۷؛ ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۳۵۴؛ ج ۷، ص ۱۹۵ و ج ۹، ص ۳۴۶؛ فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۹). یکی از این معانی، نشانه‌ای است که تیرانداز در نظر می‌گیرد و تیر را به سوی آن پرتاب می‌کند (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل همین واژه). این واژه در عرف به نتیجه‌ای دقیق و مشخص گفته می‌شود که فاعل مختار از آغاز آن را در نظر می‌گیرد و برای رسیدن به آن می‌کوشد.

بی‌گمان خداوند حکیم از نزول قرآن هدف یا اهداف متعالی در نظر داشته است. اهداف قرآن عبارت‌اند از اموری والا و مهم که پروردگار سبحان آیتش را برای تحقق آنها نازل فرموده است. نامیدن این اهداف به «مقاصد» به این سبب است که گویا آن امور مهم و باارزش پیش روی کلام الله بوده‌اند و نزول آیات الهی، برای تحقق آنها در خارج بوده است.

شناخت درست و متقن اهداف نزول قرآن یکی از پیش‌فرض‌ها یا مبانی تفسیر و برداشت از قرآن است. شناخت اهداف قرآن می‌تواند قرینه‌ای برای فهم بهتر آیات به شمار آید. برای نمونه در پرتو شناخت اهداف سوره‌ها، می‌توان به جایگاه هر آیه یا مجموعه‌ای از آیات در تحقق آن غرض پی برد و از این طریق مقصود آن آیه یا آیات را آسان‌تر و بهتر فهمید. مطالعه درباره اهداف قرآن با تمرکز بر خود قرآن، فایده مهم دیگری دارد و آن اینکه اگر بپذیریم خداوند در مخاطبه با هر یک از گروه‌های اجتماعی اهداف خاصی داشته و متناسب با آن اهداف با آنها به گفت‌وگو پرداخته و به تناسب این اهداف، راه‌هایی را برای تأثیرگذاری بر آنها یا اتمام حجت بر ایشان پیموده است، از رهگذر شناخت اهداف قرآن می‌توان راهکارهای ایجاد تغییر و تحول فرهنگی در پرتو آموزه‌های قرآن را به دست آورد. از نگارش کتاب مستقل درباره اهداف قرآن یا تعیین بابتی در مباحث مقدماتی تفاسیر سده‌های پیش، گزارشی در دست نیست. حتی در گستره نگاشته‌های مشهور علوم قرآن چون *البرهان فی علوم القرآن* اثر زرکشی، *الاتقان فی علوم القرآن* اثر سیوطی، و در قرن اخیر، *التمهید* تألیف آیت‌الله معرفت به این موضوع پرداخته نشده است. تنها گروهی از متقدمان و معاصران به صورت مستقل و در ضمن نگاشته‌های خود به این موضوع اشاره کرده‌اند. این گروه به سه دسته تقسیم می‌شوند: برخی هم به اهداف کلی قرآن پرداخته‌اند و هم در آغاز هر سوره، اهداف خاص آن سوره را بیان کرده‌اند. علامه طباطبایی در تفسیر *المیزان* (ج ۱، ص ۱۶) از این شیوه استفاده کرده است. برخی دیگر فقط اهداف کلی

ارزیابی دیدگاه صاحب‌نظران در تبیین اهداف قرآن

m.tamhid@chmail.ir

عبدالکریم بهجت‌پور / دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

دریافت: ۱۳۹۴/۸/۲۴ - پذیرش: ۱۳۹۵/۱/۱۵

چکیده

خدای سبحان در قرآن به اهداف نزول قرآن اشاره فرموده است. نوع هدف از نظر کلان و خرد بودن و رابطه میان اهداف و جامعیت آنها نسبت به همه آیات قرآن به‌صراحت ذکر نشده است. افزون آنکه اهداف مزبور در سوره‌ها و آیات مکی و مدنی توزیع شده، و به تناسب شرایطی که حکمت اقتضا می‌کرده، به برخی از آنها اشاره شده است. همین مطلب موجب گشته تا دانشمندان تفسیر و علوم قرآن درباره اهداف قرآن و نظام‌واره حاکم بر آنها تصویرهای گوناگونی داشته باشند. این مقاله دیدگاه‌های قرآن‌پژوهان را در این باره بررسی، و نکاتی را در باب روش ترسیم دقیق این نظام‌واره بیان می‌کند. حاصل بررسی اینکه هرچند دیدگاه‌های یادشده عمدتاً مستند به آیات قرآن هستند، در مرحله تحلیل اهداف کلان و جزئی و نسبت و نظام‌واره‌های میان آنها دچار کاستی‌هایی شده‌اند. عمده این کاستی‌ها ناشی از کم‌توجهی به متغیرهایی چون اجتماع و افتراق بیان اهداف در آیات و سوره‌ها، مخاطبان هر یک از اهداف و نیز مقاطع بیان هر یک از اهداف در سیر نزول و نیز نظام‌واره‌ای برگرفته از هندسه معارف قرآن است.

کلیدواژه‌ها: اهداف قرآن، مقاصد قرآن، اغراض قرآن، ترتیب نزول، هدف کلان، هدف جزئی.

قرآن را مطرح کرده‌اند. از این میان می‌توان موارد ذیل را برشمرد: تفسیر المنار (عبده و رشید رضا، ۱۴۲۲، ج ۱۲، ص ۱۵۹؛ ج ۱۱، ص ۱۹۵-۱۹۷)، *مناهل العرفان فی علوم القرآن* (زرقانی، بی تا، ج ۲، ص ۱۳۲)، *علوم القرآن* (حکیم، ۱۳۸۵، ص ۴۷-۴۹) *تفسیر موضوعی قرآن* (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۸۱-۲۷۴)، *قرآن‌شناسی* (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳-۹۳)، *بحوث ندوة اثر القرآن الکریم* (جمعی از علمای عربستان، ۱۴۲۵، ص ۳۶۹-۳۷۰) و *تفسیر همگام با وحی* (بهجت‌پور، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۸۲). گروهی نیز در آغاز هر سوره تنها به هدف و غرض نزول آن سوره توجه داده‌اند. از جمله می‌توان به کتاب‌های *التفسیر لکتاب الله المنیر* مرحوم کرمی، *التحریر و التنبیخ* تألیف ابن عاشور، *الموسوعة القرآنیة خصائص السور*، تألیف شرف‌الدین، *التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج*، اثر وهبه زحیلی، *تفسیر من هدی القرآن*، اثر محمدتقی مدرس، *تفسیر من وحی القرآن* تألیف محمدحسین فضل‌الله، *فسی ظلال القرآن* اثر سید قطب و غیر آنها نام برد.

اهداف و مقاصد را می‌توان طبق ضوابط مختلف، تقسیم‌بندی و نام‌گذاری کرد: هدف‌ها می‌توانند نهایی یا مقدماتی و میانی باشند. هدف نهایی، نتیجه نهایی است که فاعل مختار در یک فعل در نظر داشته است. در این صورت اهداف میانی، اموری هستند که زمینه را برای رسیدن به هدف نهایی فراهم می‌کنند. مثلاً اگر هدف نهایی نزول قرآن را فلاح انسان در نظر بگیریم، امور زمینه‌ساز این هدف (از قبیل انذار و تذکر و هشدار و بشارت) اهداف مقدماتی یا متوسط به شمار می‌آیند. طبق یک اصطلاح می‌توان از هدف نهایی به هدف کلان و از اهداف مقدماتی و میانی به اهداف خرد تعبیر کرد. چنان‌که در «معیار کلان شمردن اهداف» بیان خواهد شد، به نظر نگارنده یکی از معیارهای معتبر در تقسیم اهداف به کلان و خرد، می‌تواند همین امر باشد؛ یعنی هدف کلان را همان هدف نهایی و آرمان اصلی بدانیم که در نهایت سیر به دست می‌آید و اهداف دیگر را اهداف جزئی بدانیم که مسیر را برای تحقق آرمان نهایی هموار می‌سازند.

طبق ضابطه‌ای دیگر، می‌توان اهداف را به کلی و جزئی تقسیم کرد. مراد از هدفی کلی، هدفی است که همه آیات قرآن را شامل شود؛ یعنی بتوان هر یک از مجموع آیات قرآن را مصداقی از تلاش برای تحقق آن به شمار آورد. طبق این ضابطه، هدف کلی بر مجموع آیات قرآن تطبیق می‌شود، و هدف جزئی تنها بر بخشی از آیات قرآن انطباق دارد.

طبق ضابطه‌ای دیگر، اهداف را می‌توان به اصلی و فرعی تقسیم کرد. هدف یا اهداف اصلی، مهم‌ترین و اساسی‌ترین هدف یا اهداف قرآن به شمار می‌آیند و اهداف فرعی از

اهمیت کمتری در مقایسه با اهداف اصلی برخوردارند. برای مثال می‌توان دو هدف تربیتی و شناختی را با یکدیگر مقایسه و طبق ضوابطی رتبه‌بندی کرد و یکی را اصلی و دیگری را فرعی به شمار آورد. طبق ضابطه‌ای دیگر، اهداف قرآن را می‌توان بر اساس سنخ آن به بینشی، گرایشی و رفتاری تقسیم کرد.

این مقاله درصدد تحلیل و بررسی دیدگاه دانشمندان علوم قرآن درباره اهداف قرآن است. ویژگی این پژوهش، تحلیل و بررسی دیدگاه‌های دانشمندان علوم قرآن درباره اهداف قرآن از زوایای گوناگون، و ارائه معیاری برای داوری درباره این دیدگاه‌ها و حاوی نکاتی درباره ارائه نظام‌واره‌ای جامع میان اهداف قرآن است که در آثار پیشین به آن کمتر توجه شده است.

۱. اقسام اهداف قرآن از دیدگاه‌های دانشمندان علوم قرآنی

چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، دیدگاه‌های موجود درباره اهداف نزول قرآن را می‌توان در یک تقسیم‌بندی به دو دسته اهداف اصلی و فرعی تقسیم کرد و برای هر دسته نیز با توجه به سنخ آن، اهداف بینشی (معرفتی)، رفتاری (عملی) و گرایشی تعریف کرد. طبق این تقسیم‌بندی، اهداف قرآن را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: ۱. اهداف شناختی- معرفتی، ۲. اهداف تربیتی- عملکردی، ۳. اهداف بینشی، گرایشی و رفتاری. در اینجا ابتدا به گزارش دیدگاه‌های قرآن‌پژوهان درباره اهداف قرآن با توجه به این تقسیمات می‌پردازیم.

۱-۱. اهداف معرفتی - شناختی

بر پایه این دیدگاه، هدف اصلی قرآن، اموری از جنس معرفت و شناخت هستند؛ هرچند این شناخت‌ها به عمل منتهی شوند و یا زمینه آنها تطهیر و تهذیب عملی باشد. این دیدگاه طرفدار چندان‌ی ندارد. از این جمله می‌توان محدث مجلسی را نام برد. وی در *مرآة العقول* از نخستین کسانی است که به تحلیل اهداف و مقاصد قرآن توجه کرده است. او به نقل از برخی علما توضیح می‌دهد که مقاصد [اصلی] قرآن سه چیزند: معرفت خدای سبحان، شناخت سعادت و شقاوت اخروی، و علم به وسایلی که انسان را به سعادت برسانند و از شقاوت دور سازند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۰۵). این دیدگاه که در عبارات برخی از مفسران معاصر نیز نمایان شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۷، ص ۴۳۰)، به طور خلاصه خطوط کلی و بایسته اهداف قرآن را بیان کرده، اما شاید به جهت وضوح، به رابطه این سه اشاره نکرده است.

امام خمینی^ع نیز به با عنایت به جایگاه انسان در مقام بندگی (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۱۶، ص ۲۱۵؛ ج ۱۸، ص ۵۱۹) بر این باور است که هدف اساسی قرآن، معرفی خدا با همه صفات جلال و جلالش است که این هدف، فلسفه آمدن همه پیامبران بوده و ایجاد حکومت و عدالت، مقدمه‌ای برای این مقصود است (همان، ج ۲۰، ص ۴۰۹-۴۱۰). به نظر ایشان اگر در قرآن «تزکیه» گفته شده و به دنبال آن «تعلیم» آمده (ر.ک: جمعه: ۲)، برای این است که نفوس تا تزکیه نشوند، نمی‌توانند به معرفت حق تعالی که در رأس همه امور است، دست یابند (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۱۴، ص ۳۸۸؛ ج ۱۹، ص ۲۲۵).

امام خمینی^ع هدف قرآن در این مسیر را به فعلیت رساندن انسان (همو، ۱۳۷۸، ص ۱۷۰-۱۷۱) و هدایت به سبیل سلامت و اخراج از همه مراتب ظلمات به عالم نور و هدایت به راه مستقیم دانسته است. انسان با تفکر در آیات قرآن، مراتب سلامت را از مرتبه پست (که راجع به عالم ملک است) تا نهایت آن (که قلب سلیم است) به دست می‌آورد (همو، ۱۳۹۱، ص ۲۰۳). نکته مهم در دیدگاه ایشان، توافق اهداف قرآن با مقاصد عالیّه موجود در سرشت انسان است. به نظر وی قرآن، انسان را به مقاصد عالیّه‌ای که در باطن ذات خود به آن توجه دارند - هرچند از آن بی‌اطلاع‌اند - هدایت می‌کند (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۱۲ / ۵۰۶). این گفته، ترسیم درستی است از رابطه بین قرآن و خواست‌های فطری انسان. هرچند در این دیدگاه شناخت و معرفت پروردگار و نیز به فعلیت رسیدن انسان‌ها اصالت یافته است، به نظر می‌رسد حضرت امام اصلی‌ترین این دو را معرفت پروردگار می‌داند؛ به گونه‌ای که حتی تشکیل حکومت از سوی انبیا و یا تزکیه و تعلیم افراد را به‌عنوان دو زمینه و مقدمه رساندن مردم به این معرفت قلمداد می‌کند.

۲-۱. اهداف تربیتی - عملی

این دیدگاه بر تأثیرات تربیتی و عملی قرآن تأکید بیشتری دارد و در بیان اهداف قرآن، جانب اهداف تربیتی - عملی را به لحاظ کمیت یا اهمیت ترجیح داده است و البته طرف‌داران فراوانی دارد. باورمندان به این دیدگاه، نظرات متفاوتی درباره اهداف عملی اصلی و فرعی ابراز کرده‌اند. برخی بر ترجیح اهداف تربیتی فردی بر اهداف اجتماعی، و گروهی به عکس آن نظر داده‌اند. برخی نیز هر دو مورد را اصالت داده یا در این باره سکوت کرده‌اند.

زرقانی در *مناهل العرفان* برای قرآن سه هدف شامل یک هدف اصلی و دو هدف فرعی یا تبعی باور می‌شمارد. به نظر وی هدف اصلی نزول قرآن، هدایت عام، جامع و گسترده مردم است که می‌توان آن را هدفی تربیتی - عملی دانست (ر.ک: زرقانی، بی تا، ج ۲، ص ۱۹-۲۴). وی اهداف تبعی قرآن را شامل دو هدف می‌داند: یکی ارائه اعجازی که مؤید رسالت خاتم‌الانبیا تا روز قیامت است و دیگری عبادت خدا از راه تلاوت آن.

ملاحظیهش آل غازی در تفسیر *بیان المعانی* مقاصد قرآن را سه مورد می‌داند که هرچند قسم اول، جنبه بینشی دارد، اما دو مورد بعدی آن بیشتر جنبه تربیتی - عملی دارند:

۱. آنچه مربوط به ایمان به خدا و ملائکه و کتاب‌های آسمانی و پیامبران و روز رستاخیز است، که همگی مربوط به اصول دین‌اند؛
۲. آنچه مربوط به افعال قلوب و ملکات روحی انسان در زمینه برانگیختن انسان به کسب فضایل اخلاقی است؛

۳. آنچه مربوط به افعال جوارحی، سنن و اوامر و نواهی است، که در علم فقه کانون بحث قرار می‌گیرد (ملاحظیهش آل غازی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۲).

این تقسیم اهداف مبتنی بر فهم مشهور از روایتی نبوی^ص است که علوم را سه گونه شمرده و بر عقاید و اخلاق و احکام تطبیق کرده است. مفسر شیعی معاصر، کرمی در تفسیر *المنیر* همین معیار را در تقسیم اهداف قرآن پذیرفته است. وی تنها درباره هدف اول تفصیلی قایل شده است: «در درجه دوم از اهداف قرآن، بیان سیره انبیا و پیامبران است و کمترین سوره‌ای یافت می‌شود (غیر از سوره‌های کوچک) که به این بحث پرداخته و قصه پیامبری از پیامبران را بیان نکرده باشد» (کرمی، ۱۴۰۲، ص ۳۳۳).

مؤلفان «بحوث ندوة اثر القرآن فی تحقیق الوسیطة ودفع الغلو» (جمعی از علمای عربستان، ۱۴۲۵، ص ۳۶۹-۳۷۱)، مهم‌ترین اهداف و مقاصد قرآن کریم را هفت مورد به شرح ذیل می‌دانند:

۱. محقق شدن بندگی خدای سبحان به دور از هرگونه شرک؛
۲. اثبات رسالت پیامبر اکرم^ص و اینکه رسالت ایشان در امتداد رسالت سایر پیامبرانی است که همگی به توحید پروردگار دعوت می‌کردند و همگی می‌گویند: «اعبدوا الله مالکم من اوله غیره»؛
۳. بیان اینکه دین نزد خداوند تنها اسلام است و هیچ دینی غیر از آن پذیرفته نیست: «وَمَنْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (آل عمران: ۸۵)؛

۴. اثبات روز قیامت و جزا و حساب و ثواب و عقاب به وسیله ادله و براهین قطعی و وجوب ایمان به آن؛

۵. هدایت مردم و خارج کردن آنها از ظلمات به سوی نور: «الرَّ كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (ابراهیم: ۱)؛ «أَوْ مَن كَانَ مِثْنًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنُ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (انعام: ۱۲۲)؛

۶. حاکمیت بخشیدن به قرآن در همه شئون زندگی: «وَأَن احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَن يَفْتِنُوكَ عَن بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ...» (مائد: ۴۹-۵۰)؛

۷. توجیهات و تأکيدات مکرر بر عدم پیروی از یهود و نصارا و عدم تلاش در برآوردن خواسته‌هایشان: «وَلَن تَرْضَىٰ عَنكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنْ هَدَىٰ اللَّهُ هُوَ الْهُدَىٰ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ» (بقره: ۱۲۰).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، غالب اهداف قرآن از نظر نویسندگان این اثر، تربیتی- عملی است.

اگرچه صاحبان این دیدگاه با شمردن موارد پرشماری از اهداف، در راه ارائه دیدگاهی جامع درباره اهداف قرآن کوشیده‌اند، برخی امور را درباره برتری دادن اسلام مطرح کرده‌اند که تعیین آنها به‌عنوان هدف قرآن درخور تأمل است.

دیدگاه دیگری که در ذیل اهداف عملی- تربیتی شمرده می‌شود، دیدگاه دانشمندانی است که اهداف اجتماعی قرآن را بر دیگر هدف‌ها مقدم دانسته‌اند. به نظر این گروه قرآن کتاب انقلاب اجتماعی است. محمد عبده، رشید رضا و شهیدان صدر و حکیم از این دسته‌اند.

محمد عبده و رشید رضا در تفسیر المنار ضمن بیانی مبسوط، هدف‌گذاری قرآن را کانون توجه قرار داده‌اند. به نظر ایشان قرآن در جامعه انسانی، انقلاب و دگرگونی ایجاد کرد و این انقلاب در نتیجه تأثیر قرآن بر روح و جان امت عربی بود (ر.ک: عبده و رشید رضا، ۱۴۲۲، ج ۱۱، ص ۱۹۷-۱۹۹). به نظر آنان هدف قرآن کامل کردن فطرت مردم و تزکیه و اصلاح مفاصل اجتماع بشری است. براین اساس اسلام ابتدا مردم را جذب خود کرد و سپس به تزکیه و تغییر همه‌جانبه آنها پرداخت. جهت‌گیری قرآن در راستای اصلاح افراد بشر و اجتماع و محقق‌سازی برادری و وحدت و ترقی عقول و تزکیه نفس مردم بود. ایشان مقاصد قرآن را به ده دسته تقسیم کرده‌اند:

۱. اصلاح دینی در ارکان سه‌گانه ایمان به خدا، اعتقاد به معاد و پاداش و عقاب و عمل صالح؛

۲. بیان رسالت و وظایف پیامبران و برخی امور مرتبط که بشر با آنها آشنا نبود (همان، ص ۲۰۲ و ۲۰۵-۲۲۲)؛

۳. اشاره به این نکته که اسلام دین فطرت سلیم، عقل و فکر، علم و حکمت، برهان و محبت، و وجدان و آزادی و استقلال است؛

۴. انجام اصلاحات اجتماعی، انسانی و سیاسی (همان، ص ۲۴۴-۲۵۷)؛

۵. بیان مزایای عمومی اسلام در تکالیف شخص مانند عبادات و امور ممنوعه و حرام؛

۶. بیان حکم حکومتی اسلام (نوع، اساس و اصول عمومی آن) (همان، ص ۲۵۷-۲۶۹)؛

۷. راهنمایی مردم برای اصلاح امور مالی؛

۸. اصلاح نظام جنگی و دفع مفاصل آن؛

۹. اعطای همه حقوق انسانی و دینی و اجتماعی زنان؛

۱۰. از میان برداشتن برده‌داری.

این مقاصد که برای اصلاح بشر و تکمیل نوع انسان هستند، پس از باور به رسالت پیامبر اکرم ﷺ و ضرورت پیروی از او برای تأمین سعادت دنیا و آخرت فهمیده می‌شوند (همان، ص ۲۷۲-۲۸۸ و ۲۹۳).

شهید آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر هدف از نزول قرآن را تشکیل پایگاه اسلامی معاصر نزول به شمار آورده تا نقش راه‌برنده و تشکیل‌دهنده امت اسلامی را بر دوش گیرد. مسئله مهم در این باره، اصلاح گرایش‌های غلط و مشرکانه در موضوع پرستش، نجات عقل انسان از اسارت جهل، و نجات انسان از بند شهوات است (ر.ک: صدر، ۱۴۲۸، ص ۲۴۳-۲۴۵). به نظر شاگرد وی، شهید آیت‌الله حکیم، در قرآن شش هدف جزئی انذار و پند دادن (انعام: ۱۹)، بیان تمثیل و عبرت (اسراء: ۸۹)، اقامه حجت و برهان و معجزه (نساء: ۱۷۴)، دستور و شریعت و تفصیل احکام (نحل: ۸۹)، قضاوت و پایان دادن به اختلافات و جداسازی حق از باطل (نحل: ۶۴) و تصدیق رسالت‌های پیشین و تأیید و تصحیح و مراقبت از آنها (مائد: ۴۸) بیان شده است. وی معتقد است که اهداف جزئی قرآن در راستای تحقق هدف اصلی نزول، یعنی ایجاد تغییر ریشه‌ای اجتماعی در جامعه بشری است که این هدف اصلی، در آیه نخست سوره ابراهیم و آیه ۱۱ سوره رعد (إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ) مورد توجه قرار گرفته است (حکیم، ۱۳۸۵، ص ۴۷-۵۰). وی در ادامه به بیان رابطه اهداف جزئی با هدف کلی می‌پردازد (همان، ص ۶۰ - ۶۱).

در نظرات سه‌گانه مزبور که به هدف اجتماعی توجه ویژه شد، دو قرائت از این هدف مشاهده می‌شود: ۱. تلقی قرآن به منزله کتاب انقلاب اجتماعی بدون توجه به‌خصوص جامعه معاصر نزول قرآن؛ ۲. تحول اجتماعی جامعه معاصر نزول به منظور اینکه آنها پایگاه تشکیل امت اسلامی شوند. تفاوت این دو دیدگاه در آن است که شهید صدر به وضعیت معاصران اولیه قرآن توجه کرده است. به نظر ایشان قرآن در آغاز ظهور پیامبر اسلام ﷺ و نزول تدریجی قرآن، جامعه عربی معاصر نزول را کانون توجه قرار داد و تغییر و تحول آنها در صدر وظایف پیامبر و قرآن بود. این دیدگاه با آیاتی از قرآن که به وظیفه پیامبر درباره مردم مکی و مدنی معاصر نزول توجه داده‌اند، هماهنگ است:

«وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقٌ لِّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَهُمْ عَلَىٰ صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ» (انعام: ۹۲)؛ و این کتاب خجسته‌ای است که آن را فرو فرستاده‌ایم، آنچه را پیش از آن بوده است راست می‌شمارد و تا (مردم) «مادر شهر» (مکه) و مردم پیرامون آن را بیم دهی و مؤمنان به جهان واپسین، بدان ایمان آورند و بر نماز خویش، محافظت کنند.

«أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لَتُنذِرَ قَوْمًا مَا أْتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ» (سجده: ۳)؛ بلکه می‌گویند که آن را خود برافته است؛ نه، بلکه آن (قرآن) حق است از سوی پروردگار تو، تا گروهی را که پیش از تو بیم‌دهنده‌ای برای آنان نیامده بود بیم دهی؛ باشد که رهیاب گردند.

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (جمعه: ۲)؛ اوست که در میان نانویندگان (عرب)، پیامبری از خود آنان برانگیخت که بر ایشان آیاتش را می‌خواند و آنها را پاکیزه می‌گرداند و به آنان کتاب (قرآن) و فرزاندگی می‌آموزد و به‌راستی پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.

بر پایه آیات یادشده، در وهله اول، مردم درس‌ناخوانده و امی عرب، مخاطب و هدف اصلی آیات قرآن هستند. شهید صدر بر این باور است که این هدف از این نظر اصالت دارد که برای تشکیل امت اسلامی، گروهی پیشرو و مؤسس لازم بود. نزول قرآن در آن مقطع، تأسیس این پایگاه را مورد توجه قرار داد تا مسئولیت تشکیل امت اسلامی بر دوش آنها گذاشته شود؛ اما دیدگاه محمد عبده و شهید حکیم با نظر به اهدافی فراتر از جامعه معاصر نزول توجیه می‌شود؛ زیرا قرآن هرچند با گروه اول معاصران نزول سخن گفته و رد پای تحولات جامعه معاصر نزول به‌روشنی در آیات نازل‌شده دیده می‌شود، آن جامعه اصالت ندارد؛ بلکه به‌عنوان جامعه مثل و نمونه برای تغییر است. این جامعه فرصتی برای نشان دادن ظرفیت تحول‌آفرینی قرآن بر جوامع است. امام صادق ﷺ می‌فرماید: «نزل القرآن بایاک

اعنی واسمعی یا جاره»؛ قرآن به مانند این مثال که «به در می‌گویم، دیوار بشنود» نازل شده است. در نتیجه از همان آغاز برای اهداف قرآن جنبه کلان اجتماعی مورد نظر بوده است.

به نظر می‌رسد این دو دیدگاه قابل جمع‌اند. قرآن جامعه معاصر نزول را که در حوض انحراف بود، هدف اولیه تحول قرار داد و از آن جامعه‌ای ایمانی که بتواند امت اسلامی را بر پا کند بنا گذاشت؛ اما در همان حال برای امت اسلامی که مجموعه‌هایی از جوامع دیگری بودند که به اسلام می‌پیوستند نیز تدبیر مشابهی در نظر گرفت. به عبارت دیگر، در همان حال که نگاه عینی و شخصی به جامعه معاصر نزول داشت و از این نگاه اهداف خاصی را تعقیب می‌کرد، برای تغییر و تحول جامعه‌های مشابه نیز تدبیر فرمود.

درمقابل، برخی بر تقدم تحول فردی تأکید کرده‌اند. از جمله آیت‌الله جوادی آملی نخست به هدف آفرینش توجه کرده و رسیدن به مقام خلیفه‌اللهی و کمال شایسته انسان را هدف آفرینش دانسته و آن‌گاه لازمه رسیدن به کمال انسانی را خودشناسی، هدف‌شناسی، راه‌شناسی و راهبری برشمرده و هدف انبیا و کتاب‌های آسمانی را تأمین این نیاز قلمداد کرده است. وی قرآن را هدایت محض و نه کتابی دارای هدایت دانسته که کارکردش هدایتگری است. قرآن انسان را از خودپرستی و خودبینی بیرون می‌آورد و به نور معرفت هدایت می‌کند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۸۱-۱۸۴).

براین‌اساس قرآن هم هدایت تکوینی و هم هدایت تشریحی دارد و همه آنچه در تأمین سعادت انسان‌ها مؤثر است، در این کتاب بیان شده (همان، ص ۱۹۲-۱۹۴) و در آن به پرورش عقل و جان توجه گشته است (همان، ص ۲۲۷). قرآن برای تنظیم، جذب و دفع و تعدیل شهوت و غضب و تصحیح ارادت و کرامت و تسویه محبت و عداوت و تولا و تبرای انسان‌ها، بشارت داده و انذار کرده است و هسته مرکزی هدایت را تبلیغ و انذار می‌داند (همان، ص ۲۴۲-۲۴۵). وی هدف اصلی قرآن و کتب آسمانی دیگر را نورانی‌سازی انسان‌ها برمی‌شمارد و اهداف اجتماعی را اهداف جزئی قلمداد می‌کند و بر این باور است که هدایت فرد بر هدایت اجتماع تقدم دارد و هدایت اجتماع از هدایت خانواده‌ها آغاز می‌شود؛ زیرا جامعه را قوم و قبیله و گروه می‌سازد و هر یک از اینها نیز از کانون خانواده و افراد سرچشمه می‌گیرند (همان، ص ۲۵۰-۲۵۱).

این نظر استاد جوادی به نظر حضرت امام ﷺ نزدیک است. در این دو منظر، میان نیازهای انسان و اهداف قرآن تناسب وجود دارد، و هرچه شناخت ما از نیازهای انسان به هدایت بیشتر می‌شود، بر شناخت اهداف قرآن توفیق کامل‌تری می‌یابیم. در نظریه استاد جوادی، هدایت و نور یا یکدیگر تفسیر

می‌شوند و قرآن هم عین نور و هدایت می‌شود. استاد جوادی به‌طور عمده بر اهداف تربیتی قرآن به منظور پرورش عقل و جان آدمیان از راه تبلیغ و انذار تأکید می‌ورزد و با تقدم بخشیدن هدایت فردی بر هدایت اجتماعی، آغاز هدایت اجتماعی را هدایت خانواده‌ها قلمداد می‌کند.

۳-۱. اهداف جامع (شناختی، گرایشی، رفتاری)

آیت‌الله مصباح یزدی در یکی از جامع‌ترین نظریه‌ها، اهداف قرآن را به سه دسته معرفتی، گرایشی و رفتاری تقسیم می‌کند و برای هر کدام از دسته‌های مذکور شواهدی قرآنی می‌آورد. وی نه مورد از اهداف بینشی را بدین ترتیب بیان می‌کند: غفلت‌زدایی (یس: ۶۵)، یادآوری و پند (تکویر: ۲۷)، ارائه بینش‌های صحیح و ضروری (نحل: ۸۹)، ارائه ادله روشن بر بینش‌های صحیح و ضروری (بقره: ۱۸۵؛ نساء: ۱۷۴)، تبیین حق و باطل (نحل: ۶۴)، تدبر در آیات قرآن (ص: ۲۹)، تفکر (نحل: ۴۴)، خردورزی (یوسف: ۲) و آگاهی از یگانگی خدا (ابراهیم: ۵۲) (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۳-۳۰).

وی در بعد گرایش، پنج هدف را یادآور می‌شود: پند و موعظه (یونس: ۵۷)، انذار و تبشیر (کهف: ۲)، شفابخشی (یونس: ۵۷)، هدایت و پندپذیری (سجده: ۳) و تقوا (زمر: ۲۸؛ ر.ک: مصباح یزدی، همان، ص ۳۶۳). همچنین در بعد رفتار به نه هدف اشاره می‌کند که عبارت‌اند از: شکرگزاری، داوری به حق در مسائل مورد اختلاف (بقره: ۲۱۳)، تثبیت مؤمنان (نحل: ۱۰۲)، برپایی جامعه عادلانه (حدید: ۲۵)، حاکمیت قوانین خدا (نساء: ۱۰۵)، چیرگی دین حق بر همه ادیان (فتح: ۲۸)، بیرون بردن مردم از تاریکی‌ها به سوی نور (ابراهیم: ۱)، هدایت به راه‌های امن و صراط مستقیم (مائده: ۱۵-۱۶) و ورود به رحمت ویژه الهی و هدایت به ذات او (نساء: ۱۷۴ و ۱۷۶). به نظر وی، اهداف یادشده به‌طور غالب، مترتب بر یکدیگرند؛ برخی ابتدایی، برخی متوسط و برخی دیگر، نهایی‌اند. برخی از این اهداف مانند بیرون بردن از تاریکی‌ها به سوی نور و هدایت، چنان وسعتی دارند که همه اهداف دیگر و مراتب قرب خدا را دربر می‌گیرند. وی بر این باور است که قرآن نخست انسان را از جهت عقلی و بینش سیراب می‌کند و سپس انگیزه قلبی او را در مسیر آن جهت می‌بخشد تا انسان در پی تلاش و جهاد در راه خدا باشد و آن‌گاه او را به اهداف نهایی می‌رساند (ر.ک: مصباح یزدی، همان، ص ۳۶-۴۴).

۲. خلاصه دیدگاه‌های صاحب‌نظران درباره اهداف قرآن

چنان‌که ملاحظه شد، تعبیر دانشمندان درباره هدف اصلی نزول قرآن متفاوت است. برخی هدف اصلی و کلی قرآن را «هدایت انسان» برشمرده‌اند. به باور ایشان، هدف خدای سبحان از

نزول قرآن هدایت بوده است؛ چه در قالب هدایت تشریحی و چه در قالب هدایت تکوینی. از این هدایت در قرآن گاهی به هدایت به نور یا خروج مردم از تاریکی‌ها به سوی نور تعبیر شده است (مائده: ۱۶؛ ابراهیم: ۱ و ۵؛ حدید: ۹؛ طلاق: ۱۱).

برخی به رتبه‌بندی و سنخ‌بندی اهداف هدایتی قرآن پرداخته‌اند. در باور دسته‌ای از ایشان، هدف اصلی هدایت قرآن، از سنخ شناخت است. به عقیده اینان، شناخت خدا و اسما و صفات او از مهم‌ترین اهداف نزول قرآن است. برخی بر ثمره و نتیجه عملی این شناخت‌ها تأکید و توجه کرده‌اند و فعلیت بخشیدن به ظرفیت‌های نهفته در انسان را هدف اصلی قرآن دانسته‌اند؛ چنان‌که برخی، از همین مورد به نورانی شدن انسان تعبیر کرده‌اند. بعضی تشکیل پایگاه امت اسلامی یا ایجاد انقلاب یا تحول ریشه‌دار اجتماعی، و برخی جمع میان آن دو، یعنی کامل کردن فطرت انسانی هم‌زمان با انقلاب اجتماعی را هدف قرآن دانسته‌اند. برخی بدون رتبه‌بندی و تفکیک میان اهداف قرآن، اهدافی را از این قبیل برای قرآن برشمرده‌اند: تحقق بندگی خدا، حاکمیت بخشیدن به قرآن در شئون مختلف زندگی، اثبات رسالت پیامبر، تبیین اینکه دین مشروع نزد خدا تنها اسلام است، و توجه درباره ممنوعیت پیروی از یهود و نصارا، معرفت و شناخت خدای سبحان با همه صفات جمال و جلال، شناخت خدا و سعادت و شقاوت اخروی و راه‌های تحصیل سعادت، شناخت سیره انبیا.

برخی نیز به بیان مراتب اهداف و رابطه بین آنها پرداخته‌اند: امام خمینی^ع تشکیل حکومت و تزکیه و تعلیم را که دو هدف انبیا و قرآن بوده، زمینه‌ساز و مقدمه قرآن به حساب می‌آورد. محمد عبده، برای توضیح هدف اصلی قرآن که به نظر وی عبارت است از کامل کردن فطرت مردم و تزکیه و اصلاح مفاسد اجتماعی بشر، جذب مردم به قرآن و سپس تزکیه و تغییر همه‌جانبه آنها، ده مقصد را نام می‌برد. مرحوم شهید صدر به سه عمل اصلاح‌گرایشی‌های عبادی، سپس نجات عقل از اسارت جهل، و نجات بشر از جنبه شهوت توجه داده است؛ درحالی‌که شهید حکیم ضمن توجه به شش هدف جزئی قرآن، انذار و پند، اقامه حجت و برهان و معجزه تفصیل احکام و قضاوت و فصل خصومت، تصدیق رسالت‌های پیشین و تأیید و تصحیح و مراقبت بر آنها را مقدمات تحقق هدف نهایی ایجاد تغییر ریشه‌دار اجتماعی در جامعه بشری شمرده است. استاد مصباح اهداف بینشی قرآن را بر اهداف گرایشی، و اهداف گرایشی را بر اهداف رفتاری مقدم می‌داند و بین هر دسته از اهداف مربوط به یکی از این سه هدف کلان، تناسب و تقدم اجمالی برقرار می‌کند. استاد جوادی آملی نیز به پرورش عقل و جان و بشارت و هشدار برای تحقق هدف قرآن توجه می‌دهد.

۳. بررسی دیدگاه‌های صاحب‌نظران

در گزارش‌های پیش‌گفته که همگی مستند به آیات قرآن هستند، اختلاف برداشت فراوان وجود دارد. برای تشخیص کمال و نقص نظرات مزبور، پاسخ به چند پرسش ضرورت دارد:

۱. معیار اصلی در تقسیم‌بندی اهداف قرآن به کلان یا جزئی چیست؟
۲. آیا امکان تعیین چندین هدف کلان برای قرآن وجود دارد؟
۳. آیا امکان تجمیع اهداف به ظاهر کلان در یک عنوان هست؟
۴. آیا هدف قرآن تنها به مؤمنان اختصاص دارد یا شامل مخالفان و منکران و حتی معاندان نیز می‌شود؟
۵. آیا اهداف قرآن صرفاً متوجه انسان است یا غیرانسان را دربر می‌گیرد؟
۶. آیا امکان در نظر گرفتن اهدافی خرد و کلان، متناسب با مراحل رشد و تحول مخاطبان وجود دارد؟
۷. آیا قرآن برای توزیع اهداف خود در ضمن نزول تدریجی قرآن، روش مشخصی داشته است که بر اساس آن بتوان به تبیین و ترسیم نظام‌واره اهداف قرآن پرداخت؟

۴. معیار کلان شمردن یک هدف

برای تقسیم اهداف به خرد و کلان، معیارهای مختلفی قابل تصور است. اهداف کلان، نتایج نهایی‌اند که در پایان سیر با تحقق چشم‌انداز و آرمان‌های بلند به دست می‌آیند. از این رو می‌توان گفت اهداف کلان، وضعیت نهایی و مطلوب قرآن را در نظر می‌گیرند و نشان می‌دهند که سرانجام اقداماتی که قرآن انجام می‌دهد، چه خواهد شد. در کنار این اهداف، اهداف عملیاتی یا جزئی قرآن مطرح می‌شوند. این اهداف برنامه‌هایی هستند که رسیدن به هدف نهایی را تسهیل می‌کنند. اهداف عملیاتی یا جزئی نقطه‌های مشخصی از اهداف کلان قرآن هستند و مشخص‌کننده اقداماتی‌اند که باید برای دستیابی به هدف کلی قرآن انجام شوند. این اهداف مانند اجزائی از یک دستگاه‌اند که در صورت عملکرد صحیح و مناسب، کارآمدی قرآن را نمایان می‌سازند و مآلاً حصول هدف یا اهداف کلان آن دستگاه را تضمین می‌کنند. بنابراین بجاست که در هر مورد از اهداف جزئی قرآن و اقداماتی که برای تحقق آنها صورت می‌گیرد، دقت لازم اعمال شود. مطلب پیش‌گفته روشن می‌سازد که در تعیین هدف کلان باید دید حاصل عمل کردن به قرآن از سوی فرد و جامعه هدف قرآن چه خواهد بود. این هدف را باید هدف کلان قرآن شمرد و اگر این هدف تبدیل به اهداف جزئی‌تر شد، باید بررسی کرد

که چه نسبت و تناسبی بین آنها برقرار است. سپس باید روشن کرد که کدام‌یک از اهداف قرآن، اهداف جزئی و عملیاتی برای تحقق آن هدف کلان هستند.

در برخی از انظار پیش‌گفته (مانند آنچه در *مناهل العرفان* زرقانی یا در ظاهر عباراتی همچون عبارت استاد جوادى آملی آمده بود) «هدایت»، هدف کلان قرآن دانسته شده است. هدایت در قرآن دارای دو کاربرد است: یکی ارائه طریق و راهنمایی برای رسیدن به مقصد، و دیگری ایصال به مطلوب (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۴). در صورتی که هدایت را طبق کاربرد متعارف آن به معنای راهنمایی برای رسیدن به مقصود (معنای اول) بدانیم، آن‌گاه می‌توان گفت که هدایت خود هدف اصلی و نهایی از نزول قرآن نیست، بلکه راهبرد و مسیری است که خدای سبحان برای تحقق نتایج ویژه به کار گرفته است. هدایت را می‌توان حرکت از وضعیت موجود به سمت وضعیت مطلوب نامید. در نتیجه هدایت به معنای ارائه طریق، خود هدف نهایی نیست، بلکه هدف مقدماتی برای تحقق هدف قرآن است. از ظاهر عبارت جنیان (يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا) (جن: ۲) استفاده می‌شود که هدایت خود مقدمه‌ای برای رسیدن به هدفی دیگر است و هدف آن از نگاه جنیان رشد است؛ یعنی اینکه انسان بتواند هدف و مقصود را بیابد و سرمایه‌هایش را در مسیر نتیجه‌بخشی و سود قرار دهد. چنین کسی تازه از شرک اجتناب خواهد کرد. نیز از ظاهر عباراتی همچون «يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ» (احقاف: ۳۰)، «يَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (فاطر: ۶)، «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء: ۹) و «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ» (مانده: ۱۶)، روشن می‌شود که هدایت به این اصطلاح خود نمی‌تواند هدف اصلی باشد؛ بلکه نتیجه هدایت، رسیدن به صراط مستقیم و آیینی استوارتر است. بنابراین هدایت در آیاتی که به تهدید یا هشدار و بشارت یا موعظه می‌پردازند، هدف مقدماتی به شمار می‌آید.

۵. وحدت یا تعدد هدف کلان نزول قرآن

بر پایه برخی از گزارش‌های پیش‌گفته، قرآن دارای چند هدف کلان یا هم‌عرض است. عبارات کسانی چون مجلسی در ذیل دیدگاهش مبنی بر وجود سه هدف برای قرآن، یا دیدگاه زرقانی درباره سه هدف اصلی و تبعی، و نیز دیدگاه جمعی از علمای عربستان که هفت هدف در عرض هم را برای قرآن بیان کرده‌اند، و نیز نظر ملاحویش که سه هدف و نظر مرحوم کرمی که چهار هدف برای قرآن شمرده بود و بین آنها تناسب و نسبتی برقرار نکرده بود، همگی روشن می‌سازند

که در قرآن می‌توان به اهداف متعدد و هم‌عرض باور داشت. البته می‌توان گفت برخی افراد یادشده اصراری بر هم‌عرض بودن اهداف مزبور نداشته‌اند، بلکه اساساً نسبت میان اهداف قرآن را از این منظر بررسی نکرده‌اند؛ به‌ویژه درباره اهدافی همچون توحید یا اعتقادات که به نظر غالب دانشمندان بر اهداف دیگر اخلاقی و فقهی و حقوقی تقدم دارند.

درمقابل، برخی بر وحدت هدف اصرار دارند. نمونه آن در کلمات حضرت امام خمینی^ع است که معتقدند قرآن شناخت اسما و صفات خدا را هدف اصلی خود می‌داند و دیگر اهداف فردی و اجتماعی، مقدمه و زمینه آن به شمار می‌روند. نظر دیگر از محمد عبده و رشید رضا است. آنها بر این باورند که قرآن به‌طور هم‌زمان کامل کردن فطرت انسانی و انقلاب اجتماعی را پیگیری کرده است. صریح‌تر از اینها کلمات استاد جوادی است که نورانی شدن انسان را هدف اصلی قرآن می‌داند و یا شهید صدر که به ایجاد پایگاه تشکیل امت اسلامی اشاره می‌کند و یا شهید حکیم که تحول ریشه‌دار جامعه انسانی را کانون توجه قرار داده است. طبق این نظر قرآن یک هدف را تعقیب می‌کند و دیگر اهداف فرع بر آن یا زمینه آن مقدمه آن خواهند بود.

به نظر می‌رسد دیدگاهی که قایل به وحدت هدف اصلی و کلان قرآن است، قابل‌دفاع‌تر و با نظام معارف قرآن سازگارتر است. بنا بر نظر برخی اندیشوران، نظام معارف قرآن بر توحید استوار است و دیگر معارف قرآن، راهکارهایی برای تحقق این هدف اصلی و محوری‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۱۰). از سویی وحدت هدف به مخاطبان قرآن کمک می‌کند تا در تشخیص هدف کلان دچار اشتباه نشوند. منتهی باید توجه داشت که مخاطبان قرآن اعم‌اند از انسان و جن با باورها و رفتار گوناگون و در طراحی نظام‌واره اهداف نباید به جنیان به‌عنوان بخشی از مخاطبان قرآن بی‌توجه بود و یا نباید وضعیت ایمانی افراد را که از پیامبر و همراهان ایشان آغاز می‌شود و تا معاندان و کافران گسترش می‌یابد، نادیده گرفت؛ چنان‌که نباید به ابعاد اجتماعی در کنار ابعاد فردی بی‌توجه بود.

۶. شمول اهداف قرآن به مخالفان و منکران و حتی معاندان

در بیان اهداف قرآن، برخی از اهداف همچون انذار و تذکر و تلاش برای رفع غفلت و نیز ایجاد انگیزه برای تدبر و تفکر، متوجه افراد غیرموافق اعم از جاهل، مشرک، مکذب و حتی کافر شده است. برخی عبارات صاحب‌نظران یادشده روشن می‌سازند که قرآن برای خارج کردن این گروه از جهل و غفلت کوشیده و خارج کردن مردم از تاریکی‌ها و بردن آنها به روشنایی‌ها را مد نظر قرار داده است؛ نظیر آنچه در کلمات شهید صدر، شهید حکیم و محمد عبده ملاحظه می‌شود. با این همه،

اهداف قرآن تنها به آن دسته از مواردی که سرانجام رویکرد مخالف یک فرد را کاملاً به موضع موافق تبدیل می‌کند، خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در مطالعه اهداف نزول روشن می‌شود که هدف قرآن شامل کسانی نیز بوده است که در برابر هر تغییری مقاومت می‌کنند. خدای سبحان در مواجهه با مخالفان، به تناسب افکار و نوع موضع‌گیری ایشان، در هر مرحله از روش‌هایی ویژه استفاده کرده است و این روش‌ها از دعوت مسالمت‌آمیز و سخن نرم تا مرز تهدید و اتمام حجت پیش رفته‌اند. این جنبه نیز باید در تعیین اهداف قرآن و رتبه‌بندی میان آنها کانون توجه قرار گیرد.

۷. شمول اهداف قرآن به همه موجودات مختار

بی‌تردید هدف قرآن به کمال رساندن فرد و اجتماع جهانیان است. آیاتی چون «إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرِي لِلْعَالَمِينَ» (قلم: ۵۲؛ تکویر: ۲۷؛ ص: ۸۷؛ انعام: ۹۰؛ یوسف: ۱۰۴) و «تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا» (فرقان: ۱) که نزول قرآن را یادکردی برای جهانیان دانسته‌اند و یا پیامبر را اندازنده همه جهانیان شمرده‌اند، روشن می‌سازند که هدف قرآن دربرگیرنده همه موجودات مختار و مکلف هستی اعم از جن و انسان می‌شود؛ زیرا مراد از نزول قرآن دعوت موجودات مختار به پذیرش اطاعت و بندگی اختیاری است و تنها موجودات مختار جهان که تکلیف دارند، انسان و جنیان هستند. از این رو در کنار دعوت انسان‌ها در قرآن، به‌طور صریح از ایمان جنیان به قرآن یاد شده است: «قُلْ أَوْحَى إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا ۖ يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ» (جن: ۱-۲)؛ بگو به من وحی شده است که تنی چند از جنیان گوش فرا داشتند و گفتند: راستی ما قرآنی شگفت‌آور شنیدیم [که] به راه راست هدایت می‌کند. پس به آن ایمان آوردیم.

نظیر این آیه در اثبات شمول هدف قرآن به جنیان در سوره احقاف، آیه ۲۹ آمده است. در میان نظرات پیش‌گفته موردی که به‌صراحت از این گستردگی هدف سخن گفته باشد مشاهده نشد. از این رو به نظر می‌رسد در تبیین هدف‌های کلان و جزئی قرآن باید این مطلب نیز کانون توجه قرار گیرد و انصراف ذهنی صاحب‌نظران موجب انحصار پیام‌های قرآن به انسان نشود.

۸. تقطیع اهداف کلان و جزئی متناسب با مراحل رشد و تحول مخاطبان

از دیگر مواردی که به‌ویژه از جهت سطح‌بندی و رتبه‌بندی میان اهداف قرآن، ضروری و شایسته توجه صاحب‌نظران به نظر می‌رسد، امکان تقطیع یک هدف به اهداف مقطعی متناسب با فرایند رشد و یا سقوط مخاطبان است. برای مثال، هدایت که از شمول و گستردگی برخوردار است، در

۱۰. کشف هندسه قرآن در ترسیم نظام‌واره اهداف آن

در نظریات مزبور شاهد بیان نظریات جامعی هستیم که می‌کوشند تا نظام‌واره‌هایی برای اهداف قرآن یا روش‌هایی برای آنها گزارش کنند. نمونه این نظریات، نظریه استاد مصباح یزدی مبنی بر ترتب اهداف رفتاری بر گرایشی و ترتب آنها بر اهداف شناختی و حتی ترتب اکثری بین اهداف جزئی موجود در هر یک از اهداف سه‌گانه (شناختی، گرایشی، رفتاری) است. استاد جوادی نیز به تقدم فردسازی بر جامعه‌سازی، و آغاز جامعه‌سازی از خانواده‌سازی معتقدند. از ظاهر کلام شهید صدر نیز می‌توان برداشت کرد که به نظر وی اصلاح‌گرایش‌های نادرست در باب پرستش، بر آزادی عقل از اسارت جهل تقدم دارد و آن نیز خود بر نجات انسان از بند شهوات مقدم است. گروهی همچون محمد عبده و رشید رضا نیز اصولاً به بحث این نظام‌ها توجه نکرده‌اند.

نکته دیگر آنکه نزول حکیمانه قرآن (ر.ک: زمر: ۱؛ جاثیه: ۲؛ احقاف: ۲؛ یونس: ۱؛ آل عمران: ۵۸) و دستور به خواندن تدریجی قرآن بر مردم توسط پیامبر (ر.ک: اسراء: ۱۰۶) اقتضا می‌کند که قرآن برای نزول تدریجی و طبیعی آیات و سوره‌ها حکمت‌هایی را مد نظر داشته باشد و روش نزول آیات اهداف در ترتیب خاص، واجد پیام‌ها و مرادهایی ویژه باشد که باید در جای خود کانون توجه قرار گیرد. شایسته است تا به منطبق توزیع اهداف در سیر نزولی آیات توجه ویژه شود و نیز تقدم و تأخرهایی که در کلمات صاحب‌نظران آمده است و روش تقسیم و رتبه‌بندی نظام‌واره‌ها، به تعالیم قرآن مستند شوند.

قرآن نزول تدریجی داشته و در طول ۲۳ سال رسالت پیامبر اکرم ﷺ بر ایشان فرو می‌آمده و آن حضرت در هر مرتبه نزول، آیات را بر مردم می‌خوانده است (ر.ک: قیامت: ۱۶-۱۹). اهداف نزول قرآن در ضمن این آیات و سوره‌هایی که به تدریج فرو می‌آمدند، بر مردم خوانده شد. اگر روشی را به قرآن نسبت می‌دهیم و یا نظام‌واره‌ای را ترسیم می‌کنیم، باید حتی‌المقدور با سیر نزول قرآن و تعالیم آن سازگار باشد، و عقل نقش کاشف آن روش و نظام را داشته باشد. گذر از منطق تدریجی نزول و روی آوردن به تأملات عقلی، پس از فحوص و یأس از قرآن مجاز است؛ به‌ویژه هنگامی که اهداف قرآن را از قرآن استخراج و بیان کرده باشیم. به نظر می‌رسد یکی از جهات بایسته توجه صاحب‌نظران در کشف اهداف و ترسیم نظام‌واره‌های استخراجی، توجه ویژه به سیر نزول تدریجی قرآن است که از رهگذر آن، اهداف قرآن متناسب با هر مرحله از نزول به گونه‌ای شفاف‌تر، استخراج و رتبه‌بندی می‌شوند. اثبات این ضرورت و فواید آن و نیز چگونگی استخراج اهداف قرآن متناسب با این روش، مجال دیگری را می‌طلبد.

سیر نزول سوره‌های مکی تقطیع شده و به تناسب مخاطبان و حالات آنها یا در ضمن تعیین اهداف برای مخالفان ایمان بیان شده است: قرآن برای نخستین بار با عنوان هدایت و رحمت به قوم ایمان‌ورز (اعراف: ۵۲)، پس از آن به مناسبت بحث درباره نقش بصیرت‌افزای قرآن برای عموم مشرکان (اعراف: ۲۰۳)، و سپس به مناسبت گفتار جنیان، با عنوان هدایت به رشد (جن: ۲) از هدایت سخن گفته است. آن‌گاه از هدایت مؤمنانی با سه ویژگی اقامه نماز، پرداخت زکات و یقین به آخرت (نمل: ۱)، در ادامه از هدایت و رحمت برای مؤمنان در ضمن بیان نقش قرآن در کنار زدن اختلافات بنی‌اسرائیل (نمل: ۷۶-۷۷)، سپس از هدایت و رحمت نیکوکاران با سه ویژگی (لقمان: ۱) به طرح سخن پرداخته است. نیز هدایت و شفای مؤمنان (فصلت: ۴۴)، هدایت بندگان به راه مستقیم (شوری: ۵۲)، هدایت و رحمت برای قوم اهل یقین (جاثیه: ۲)، هدایت و بشارت برای مسلمانان (نحل: ۸۹) و نهایتاً ثابت قدم مؤمنان و هدایت و بشارت مسلمانان (نحل: ۱۰۲-۱۰۳) در فرایند نزول سوره‌های مکی کانون توجه بوده است.

شایسته است محققان به حکمت‌های این تقطیع‌ها و تنوع مخاطبان (قوم مؤمن، مؤمنان، محسنان، اهل یقین، مؤمنان با سه ویژگی، و مسلمان) یا اهداف ضمنی (بصیرت‌افزایی و رفع اختلافات بنی‌اسرائیل) و حتی به متعلق ایمان (رشد، راه مستقیم) یا حتی تفاوت در هدف شریک هدایت (رحمت، شفا، بشارت) توجه کنند.

۹. اهداف مشترک قرآن درباره انواع مخاطب

در میان نظرات پیش‌گفته به اهداف مشترکی که قرآن برای خود شمرده است، و موافقان و مخالفان هر دو را به‌طور مشترک و یا به‌طور خاص دربر گرفته، توجه نشده است. از محققانی که اهداف قرآن را در خود قرآن جست‌وجو می‌کنند انتظار می‌رود تا به حکمت اشتراک اهداف و افتراق آنها توجه کنند. برای مثال در قرآن، مخاطب دو هدف‌انذار و تذکر، تنها عموم مردم یا مخالفان نیستند؛ بلکه هشدار افزون بر مخالفان و عموم مردم (اعراف: ۲؛ یس: ۵-۶؛ فرقان: ۱؛ طه: ۱۱۳؛ شعراء: ۱۹۵-۱۹۶؛ انعام: ۹۲؛ شوری: ۷؛ احقاف: ۱۲؛ کهف: ۱-۴؛ ابراهیم: ۵۳؛ سجده: ۱-۲)، گاه به‌طور خاص متوجه موافقان و مؤمنان بوده است (هشدار زنده‌دلان: یس: ۶۹-۷۰؛ فصلت: ۱-۴). درباره «ذکر» نیز مطلب از همین قرار است. در غالب موارد تذکر متوجه عموم مردم و مخالفان است (قمر: ۱۷، ۲۲، ۳۲ و ۴۰؛ ص: ۲۹؛ قصص: ۵۱؛ دخان: ۵۸)؛ اما درخصوص مؤمنان نیز از تذکر به‌عنوان هدف قرآن یاد شده است (ق: ۵۰؛ اعراف: ۲ و ۵۲؛ ابراهیم: ۵۳؛ عنکبوت: ۵۱).

نتیجه‌گیری

۱. برای تعیین مصداق اهداف کلان و خرد قرآن، باید معیاری مشخص که با حقیقت عینی قرآن و روح تعالیم آن سازگارتر است، در نظر گرفته شود؛
۲. دیدگاه‌های مطرح درباره اهداف قرآن، کاشف همه اهداف خدای متعال و مراتب میان آنها نیست. در تبیین اهداف قرآن افزون بر آنچه بدان توجه شده، باید عواملی چون طیف وسیع مخاطبان قرآن و تفاوت موضع آنان در برابر قرآن و تناسب اهداف قرآن در مواجهه با هر دسته از مخاطبان نیز در نظر گرفته شود؛
۳. برای ترسیم دقیق‌تر نظام‌واره اهداف قرآن، علاوه بر نگاهی جامع به اهداف قرآن و مراتب آن باید سیر نزولی قرآن و سیر تحول جامعه معاصر نزول قرآن در آیات مکی و مدنی کانون توجه دقیق قرار گیرد.

منابع

- ابن منظور، محمدبن مكرم، ۱۴۰۵ق، *لسان العرب*، قم، نشر ادب الحوزة.
- بهجت‌پور، عبدالکریم، ۱۳۹۰، *همگام با وحی*، قم، تمهید.
- جمعی از علمای عربستان، ۱۴۲۵ق، *بحوث ندوة اثر القرآن الکریم فی تحقیق الوسیطة و دفع الغلو، المملكة العربية السعودية*، وزارة الشؤون الاسلامية والاعواق والدعوة والارشاد.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۶، *تفسیر موضوعی قرآن*، ج ۱، قرآن در قرآن، قم، مرکز نشر اسراء.
- حکیم، محمدباقر، ۱۳۸۵، *علوم القرآن*، قم، مجمع فکر الاسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۷، *لغتنامه دهخدا*، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- زبیدی، سیدمحمدمرتضی حسینی، ۱۴۱۴ق، *تاج العروس من جواهر القاموس*، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر.
- زرقانی، محمد عبدالعظیم، بی‌تا، *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- صدر محمدباقر، ۱۴۲۸ق، *المدرسة القرآنية*، قم، مرکز البحوث و الدراسات الاسلامیه للشهید الصدر.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- عبده، محمد و محمد رشید رضا، ۱۴۲۲ق، *تفسیر المنار*، بیروت، در احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۱۰ق، *العین*، تحقیق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرایی، قم، مؤسسه دار الهجرة.
- کریمی، محمد، ۱۴۰۲ق، *التفسیر لکتاب الله المنیر*، قم، مطبعة العلمية.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ق، *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۰، *قرآن‌شناسی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ☞.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیة.
- ملاحویش آل‌غازی، سیدعبدالقادر، ۱۳۸۲ق، *بیان المعانی علی حسب ترتیب التنزیل* (تفسیر القرآن العظیم)، دمشق، مطبعة الترقی.
- موسوی خمینی، روح‌الله، ۱۳۸۶، *صحیفه امام*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ☞.
- _____، ۱۳۷۸، *تفسیر سوره حمد*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ☞.
- _____، ۱۳۹۱، *آداب الصلاة*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ☞.